

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Кожна демократія в чистім виді, така, як наша сучасна демократія українська – це організм без спинного хребта. Спинний хребет кожної державної, а отже, її державно-демократичної організації – армія...

В'ячеслав Липинський

Наприкінці п'ятдесятих років англійські психологи Н. Макворс і Д. Макворс виявили надзвичайно цікаву закономірність: якщо у певний відтинок часу збільшити необхідність прийняття рішень у п'ять разів, то кількість помилок зростає у п'ятнадцять разів! Однією з причин є те, що до уваги беруться не фактичні дані, а стереотипи. Нині цю парадоксальну закономірність раз у раз підтверджує своїми діями Росія, а точніше, її політичні лідери, котрі не тільки роблять необдумані заяви, не тільки не вибудовують правильні логічні умовиводи з тієї чи іншої проблеми, а чинять навпаки: в обіг запускають заявлений стереотип, який, звичайно, не відображає об'єктивної реальності, а є банальним наслідком імперського, суб'єктивно-клішованого способу мислення.

Аналізуючи події, що призвели до Першої світової війни, відомий американський історик Е. Тейлор зауважив:

«Бюрократія старого світу просто сховалася в кучугурах бурі інформації, котра наринала на неї. Найгостріші і найуривноваженіші уми не могли більше осмислювати необроблені дані, які в них вводились, і в кожній столиці виникла тенденція – рішення відставали від подій. Внаслідок цього кожний новий крок з будь-якого боку ставав помилковим кроком, підсилюючи загальне сум'яття».

Розвиток подій на території колишнього СРСР змушує думати, що оцінка політичної ситуації зразка 1914 року має універсальний характер. І підтвердженням цього є безпрецедентна антиукраїнська кампанія у російських засобах масової інформації.

Ось лише кілька прикладів того, як стараннями своїх журналістів «Известия», одна з найоб'єктивніших московських газет, формує громадську думку:

«Правда, при нинешній раскладке политических сил, при

президенте Ельцине в Москве и президенте Кравчуке в Киеве крупномасштабная российско-украинская война все еще кажется невозможной. Но политические равновесия не вечны, и тем более не вечны политики» [1]; «Такое впечатление, что все готовятся к войне друг с другом. Конечно, «готовятся» – это сказано чересчур резко. Но уже одно то, что это предположение произносится вслух, означает: вероятность боевых действий между членами Содружества совсем не исключена» [2].

Свого часу Джон Кеннеді влучно зауважив: «Якщо нашої планеті коли-небудь судилося бути спустошеною ядерною війною і якщо ті, що виживуть у цій руїні, зможуть подолати вогонь, отруєння, хаос і катастрофу, мені не хотілось би, щоб один із них запитав іншого: «Як же це трапилось?» і отримав неймовірну відповідь: «Ах, якби ж то знати!».

Нині, спостерігаючи за драматичним розвитком подій в СНД і Югославії, ми не можемо не запитати себе: хто може гарантувати, що не настане той страшний час, коли тільки усвідомлення існування ядерного запобіжника дозволить уникнути всепланетної катастрофи?

І ось знаходяться «пацифісти», яким навіть ідея створення Україною власної армії видається мало не злочином, спрямованим проти людства. А що вже й казати про те, якою була б реакція географічних сусідів, якби Україна слідом за Росією наважилася узурпувати право на володіння таким ефективним стримувальним фактором, як ядрена зброя.

Проголосити себе нейтральною державою – красивий, звичайно, політичний жест. Але ж відомо – в політиці рахуються лише із сильним. Натомість Україна під розчулені оплески Заходу заподадливо віддає свої ядерні тактичні ракети Росії з її імперською політикою, робить незграбні спроби збудувати національне військо силами майже на вісімдесят відсотків апарату Міністерства оборони України... Невже наші політичні лідери не усвідомлюють, що без мілітарного хребта молода держава знову стане розмінною монетою у далекосяжних планах сильних сусідів, які нізащо не відмовляться поласувати геополітичним пирогом під назвою Україна?

Нам ще дуже й дуже далеко до справжньої, не декларованої самостійності. Хто ж загарантує Українській суверенність і недоторканність її кордонів у такій небезпечній близькості до імперського сусіда, коли вже перші конкретні кроки до незалежності викликали перебої у кардіограмі «сердца нашей Родины», внесли елемент невизначеності у поведінку північного колоса? Тільки власне військо. Сучасне, мобільне, національно свідоме.

Президент Леонід Кравчук в інтерв'ю італійській газеті «Стампа» цілком слушно відзначив: «Припустимо, що ми вивеземо з України всю ядерну зброю і станемо без'ядерною державою. Ми цього й хочемо. Але які будуть гарантії нашої безпеки? Безпеку Німеччини, наприклад, гарантує НАТО. Хто ж буде забезпечувати безпеку України? Росія? Можливо, ми й були б згодні на це, але Росія постійно пред'являє нам територіальні претензії» [3].

Що ж, усе логічно. Як і те, що США не взяли на себе жодних гарантій щодо безпеки України. Однак ми з істинно українським старанням кинулись вивозити із випередженням графіка тактичну ядерну зброю на територію свого північного сусіда, відомого своєю вельми непередбачуваною поведінкою. Невже забули Лесю Українку: «Вкраїна бачила не раз, як тіі закоханці під вечір забували все, про що співали вранці...»? Ми не помічаємо або не хочемо помічати, що класична формула «історія вчить, що нічого не вчить» у черговий раз може бути реалізована на території України через нашу надмірну

Освячення витуску Львівського військового училища кардиналом Любачівським у червні 1992 р.

довірливість до політичних партнерів і до держав-сусідів, яка завжди призводила до катастрофи державотворення.

Після переможного грудневого референдуму, добровільно поцепивши на себе ярмо СНД, Україна тим самим різко збільшила ймовірність бути втягнуеною у вир економічного й політичного хаосу на 1/6 земної суші.

У травні поточного року в Ташкенті була зроблена чергова спроба Москви створити військово-політичний блок СНД. Цього разу, слава Богу, Україні вистачило здорового глузду не поставити свій підпис під більш ніж сумнівним документом, який узаконює створення системи регіональної безпеки. Такий прецедент у нашій історії вже був – трансформація військового союзу в «союз нерушимий». Починалося також із засад доцільності: 1 червня 1919 р. на засіданні ВЦВК у Москві було прийнято рішення про укладення воєнно-політичного союзу радянських республік і створення єдиного командування. А вже 21 червня того ж року ВУЦВК передав усі українські військові формування та установи Реввійськраді РРФСР. Одне слово, Україні знову пропонують старий, випробуваний сценарій. Недаремно ж бо японська «Оміюрі» відзначила, що підписанням Ташкентського договору у військовій сфері прокладена стежина до формування нового міждержавного об'єднання [4].

Навіть побіжний ретроспективний аналіз наших колишніх невеликих державницьких змагань говорить про те, що сучасні державні мужі України не беруть до уваги досвід минулого, зокрема повчальний і печальний досвід Центральної Ради з її нерішучістю і гіпертрофованим пацифізмом.

Звісна річ, існували й інші негативні чинники, котрі не дозволили збудувати УНР, але найважливішим стала нерозв'язаність аграрного і військового питань.

«Чи ж може бути більшою для нації трагедією, коли біля стерна держави стають не сини нації і землі, не виразники того стихійного, того нестримного, що заховано в самій глибині народної душі, а стають люди, одірвані од свого народу, яким партійний егоїзм засліплює очі <...> Вони не тільки не хотіли розуміти усїєї ваги творення національного війська, не тільки не полегшували його творення, але й перешкоджали. Що значило зусилля горстки військової старшини, яка намагається оформити і закріпити ці починання? Військо творилося не згори, а здолу, і тому воно не мало тієї моці і тої відпорної сили на пізнішу більшовицьку агітацію», – писав 1928 року колишній сотник УНР Борис Монкевич у своїх споминах [5].

І справді. Ситуація на переломі 1917–18 рр. для творення національного війська була більш ніж сприятлива. Уже в травні 1917 р. російське верховне командування призначило для українзації 6-й, 17-й і 61-й корпуси на південно-західному, найактивнішому фронті. Найлегше українзація пройшла у Чорноморському флоті. Влітку за наказом генерала Корнілова почав українізуватися 34-й корпус генерала Павла Скоропадського, який опісля був перейменований у перший український корпус, що в грудні 1917-го оберіг Київ від збільшовиченого московського війська, що поверталось з фронту. Другим українським корпусом став колишній 6-й російський корпус [6]. До большевицького перевороту на фронті стояли 23 українські піші й кінні дивізії, окремі інженерні й технічні війська, а в тилу – 9 запасних полків. Ця сила за будь-якої ситуації могла б захистити Україну. На жаль, її не було використано. Михайло Грушевський, повіривши демагогічним запевненням Москви у миролюбності, демобілізував українську армію (мільйон сімсот тисяч добірних вояків). Наївна віра Центральної Ради у можливість співпраці з російською демократією обернулася для України катастрофою, наслідки якої покинаємо й донині.

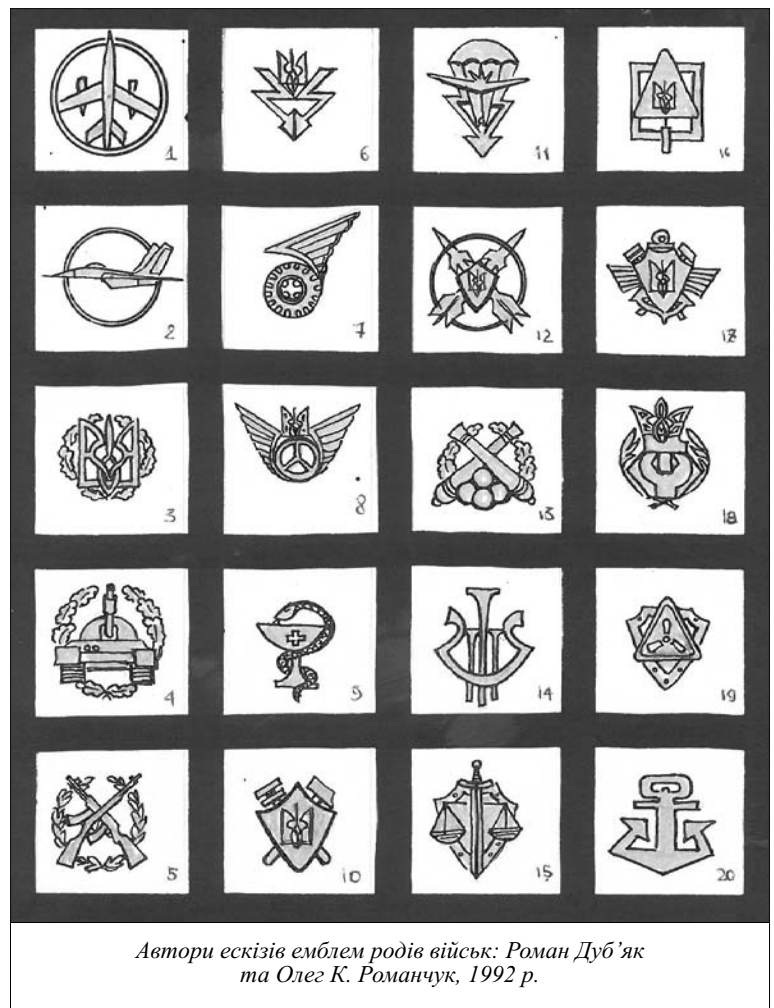
Помилки у військовому будівництві траплялися і 1918 року. Гетьманська влада не дозволяла творити сильну українську армію, боялася її. Були роззброєні Синьожупанники і Січові Стрільці. Натомість російські чорносотенні елементи дістали змогу організувати власні військові підрозділи.

Але повернімося до дня сьогоднішнього. Що ж маємо нині в сенсі творення національного війська – гаранта незалежності України? Учасники наради голів організацій Співки офіцерів десяти областей України, яка відбулася в квітні цього року, ви-

словили занепокоєння станом справ у Збройних Силах України. Так, за повідомленням голови Вінницької обласної організації СОУ, чимало офіцерів гарнізону дотримуються промоско-вських позицій, обласним комісаріатом керують неукраїнці. Великою бідою українського війська, на думку заступника голови Житомирської організації СОУ полковника М. Василькевича, є те, що далеко не ті люди займаються його розбудовою. Так, приміром, в Україні не планується жодного військового інституту. Натомість припинено набір у Житомирське військо-ве училище, буде ліквідоване Кам'янець-Подільське військо-ве інженерне училище. Позиція Служби безпеки України і військової контррозвідки нечітка. У військах урядового зв'язку простежуються далеко не проукраїнські настрої. На думку командувача повітряної армії генерал-майора В. Антонця, Збройні Сили України не будуються, а руйнуються.

Виступаючи на конференції українських націоналістів у Києві, генерал-майор авіації Олександр Роль чітко заявив:

«Щойно розпочатий процес створення Збройних Сил України іде дуже повільно і не так, як цього вимагає ситуація. Хаотично продовжується кадрова політика. На керівні посади потрапляють люди, які не прагнуть, та й не здібні дбати про зростання могутності української армії. Приймаються незважені рішення щодо кількісного співвідношення видів Збройних Сил, не завжди компетентно іде керівництво Збройними Силами, дуже повільно створюються структури адміністративного управління. Повільно іде процес повернення на Україну офіцерів – громадян України. Певну кількість офіцерів, які не бажають служити народові України, ми відправили за її межі, але отримали значно менше. Повільно іде процес українзації армії. Він майже й не розпочинався. Сьогодні українці в українській армії становлять національну меншість. Хіба це по-

Автори ескізів емблем родів військ: Роман Дуб'як та Олег К. Романчук, 1992 р.

рядок?! Не запроваджується українська мова. Виховною роботою займаються колишні політпрацівники, майже виключно вони. Але ми знаємо, що більшість із них отруєна смертельною отрутою ворожої для нашого народу ідеології» [7].

Ще одна «загадка»: українців у морську піхоту не беруть. Як повідомив (9 червня 1992 р.) кореспондент Укрінформу Микола Заїка, дислокована в Севастополі бригада морської піхоти комплектується з громадян України, але тільки російської національності. З якого це добра-дива?..

У липні 1917 року газета «Русское слово» повідомляла: «Что касается притязания украинцев на особую организацию национальной армии, то оно решительно отклонено (Тимчасовим урядом Олек-сандра Керенського. – О. Р.)» [8]. Знайома пісня. Зрозуміла й причина такої «рішучості».

Тож нічого дивного, зрештою, немає в тому, що коли Україна заявила про своє природне право мати національне військо, на сторінках «Независимой газеты» з'являється інтерв'ю з першим віце-прем'єром України Костянтином Масиком, який заявив: «Сльцин обговорював з військовими можливість ядерного удару по Україні» [9]. Реакція Бориса Єльцина на це інтерв'ю: «Я обговорював цю можливість з військовими, і для неї немає технічних можливостей» [10]. Коментарі, як мовиться, зайві.

Що вже тоді казати про російські мас-медіа, які безуважно бомбардують обивателя антиукраїнськими фальшивками, формують думку Заходу про Україну як мало не про потенційного агресора. Ось лише кілька таких «одкровен» північних «демократів». Дмитро Волкогонов:

«Мне бы хотелось задать и приоритетным вопросом, а против кого и для чего создаются республиканские вооруженные силы. От кого они намерены защищаться? От НАТО?» [11]. Віктор Литовкін: «Зачем Украине такая военная мощь? С кем она собирается воевать, если вокруг нее нет ни одного государства, представляющего ей военную угрозу?» [12]. Альберт Плутник: «А наши новоявленные независимые государства, недавние республики-братья, все более настойчиво стремятся непременно завтра обзавестись собственной армией – как северные корейцы видят в «опоре на собственные силы» первооснову своей независимости. С кем же намереваются выяснять отношения с помощью бронированных кулаков? Ясно, что не с американским империализмом и не с немецким реваншизмом» [13].

Таку демагогію вшент розбиває лише одна фраза впливового лідера опозиції в російському парламенті Сергія Бабурина, мовлена ним у розмові з Надзвичайним і Повноважним Послом України в Росії Володимиром Крижанівським: «Либо Украина вновь воссоединится с Россией, – либо – война» [14]. І тільки-но вражений посол взявся говорити про співробітництво двох незалежних держав, як державний «старший брат» різко обірвав: «Нет. И если не произойдет новое воссоединение, конфликты между Украиной и Россией будут всегда». Найобурливіше, що це каже не постсовєтський обиватель, люмпен, а член парламенту. І він такий не один. Ось як, приміром,

Міністр оборони України К.Морозов під час робочої поїздки до Севастополя. 1992 р.

міркує державний муж Анатолій Собчак, демократичністю якого і розважливстю захоплювалися мільйони телеглядачів Советського Союзу під час роботи з'їздів народних депутатів ССРСР: «Нельзя допустить, чтобы Украина создала армию, иначе она пустит ее в ход. Это угроза для человечества». І сказано це не на якомусь чорносотенному мітингу, а в програмі Російського телебачення «Без регуши» 8 січня цього року.

Через три місяці депутати Ярославської обласної Ради звертаються з відкритим листом до російського парламенту: «Украина лихорадочно стремится обзавестись армией и уже силой оружия не допустит возврата России ее земель» [15].

Голова Верховної Ради Росії Руслан Хасбулатов нічого сумніючись на всю Співдружність констатує: «Все флоты, естественно (!), полностью принадлежат России». Президент Єльцин безпеліційно заявляє: «Черноморский флот был, есть и будет российским». А під час відвідин крейсера «Москва» він робить більш ніж промовистий запис у Книзі почесних гостей: «Молодцы, черноморцы! Так держать! Не дрогнут в этот сложный период для стран СНГ!» Уже згадуваний Анатолій Собчак не знайшов нічого ліпшого, як вдатися до неприхованої погрози повернути Крим Росії, якщо Україна «захопить» Чорноморський флот [16]. Маршал авіації Є. Шапошников, який у січні 1992 року розіслав телеграми у військові округи із текстом присяги на вірність Росії, 30 травня поточного року в інтерв'ю телевізійній програмі «Новости» заявляє: «Україні не потрібний великий флот». Інакше кажучи, якому бути українському флоту, хоче вирішувати маршал авіації чужої держави – за уряд суверенної України. Парадокс?

Підливають масла у вогонь і спеціальні кореспонденти «Собеседника»:

«Россия справедливо считает Крым своим – потом и кровью многих поколений русских людей полита дорога к нему и он сам. <...> А пока что украинские власти делают одну ошибку за другой, раз за разом ставя ножку на югославскую тропинку: объявили и Крым, и Севастополь своими... Кто и с кем готовится воевать? Началось все с Черноморского флота – вспомните, какое всеобщее возмущение охватило тогда всех в России: как так, на нашу гордость и славу наложил руку Кравчук! <...> И так, если Россия не отступится от Крыма, между нею и Украиной в самом недалеком будущем начнется вооруженный конфликт. Это очевидно» [17].

І в такій обстановці російські парламентарії скасовують постанову 1954 року і тим самим підводять нас до югославського варіанту.

По-солдафонському прямолинійні заяви міністра оборони Росії генерала Грачова не додають оптимізму щодо перспектив цивілізованого розвитку стосунків між країнами СНД: «Если будут ущемлены честь и достоинство русского населения в любом регионе, не только в Чечне, мною будут приняты самые решительные меры, вплоть до ввода войск для недопущения дискриминации, нападков и других хулиганских выпадов по отношению к русскому населению» [18].

По суті справи, ця заява є нічим іншим, як мілітаризованою інтерпретацією думки Бориса Єльцина, висловленої ним в інтерв'ю «Комсомольской правде» від 27 травня 1992 року: «Россия должна обязательно влиять на положение русскоязычного населения в других странах».

А якщо будуть зачеплені інтереси українців у Росії? Це не риторичне питання. Що тоді? Чи «старший брат», бува, з альтруїстичних міркувань вирішив утримувати свою власну російську 2,5-мільйонну армію?

Поведінка російського міністра оборони дуже нагадує поведінку героя популярного фільму «Біле сонце пустелі» Федора Сухова. Вряди-годи згадуючи «ненаглядную Екатерину Матвеевну», цей суперінтернаціоналіст у конкретній ситуації підпорядковує всі свої сили (інтелектуальні й фізичні) утопічній ідеї – «освобождению женщин Востока», не питаючи на це їхньої згоди. Якщо замислитись, то ця кінострічка значною мірою пояснює сакраментальну «загадковість російської душі» – ледь не генетичне бажання наводити порядок у чужих землях, навчати розуму поляків і чехів, мадярів і німців та ін.

Від риторично-демагогічних реплік на кшталт «навіщо Україні армія?» Росія переходить до конкретних дій: Верховна

Рада Російської Федерації 21 травня 1992 р. ухвалює Постанову «Про правову оцінку рішень найвищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, ухвалених у 1954 році». А це вже не що інше, як спроба поставити під сумнів нинішні політичні реалії. Про це й було сказано в офіційній ноті МЗС України, котре цілком справедливо розцінило згадану Постанову як крок, що йде врозрід із нормами та принципами сучасного міжнародного права і таїть у собі небезпечні й непередбачувані наслідки. Навіть політичний оглядач «Известий» Валерій Вижутович не втримався від репліки: «Своими імперськими притязаннями парламент добьється різкого падіння політичних акцій Росії в очах цивілізованого мира» [19].

Захід негайно відреагував на цей крок Москви. Паризька «Фігаро» відзначила, що Верховна Рада Російської Федерації вступила у відкритий конфлікт з Україною. Мовляв, у момент, коли в кінці тунелю зблиснуло світло, Росія сплутала всі карти, оголосивши незаконним включення Криму до складу України. Німецька «Нойс Дойчланд» назвала рішення російського парламенту «оголошенням війни Україні» [20]. Довкруз вектора історії, спрямованого в майбуття, постійно відбуваються флуктуації соціально-політичних процесів, які в глибинній своїй суті адекватні один одному, з тією лише різницею, що розкидані вони по часовій шкалі. Відшукати аналогії між подіями давноминулими і подіями нинішніми особливої трудності не становить. Складність в іншому: як узяти на озброєння багатющий історичний досвід (у нашому випадку – досвід українсько-російських відносин) і ефективно використати його сьогодні, в процесі творення незалежної Української держави?

Розвиток подій на політичній арені СНД примушує доволі скептично оцінювати перспективи потепління стосунків між Москвою і Києвом у ближчому часі. Аргументів для такого песимістичного висновку не бракує – «старший брат» продукує їх із наполегливістю, варто ліпшого застосування. Ось лише один вельми промовистий ретроспективний епізод, який знову вигулькнув на шкалі часу, майже не змінивши своєї іпостасі.

4 грудня (17 грудня) 1917 р. Раднарком РРФСР надіслав до Києва демагогічний формою, лицемірний і брутальний суттю, алогічний змістом ультиматум Центральній Раді за підписами Володимира Леніна і Льва Троцького [21]. Виважену, аргументовану відповідь Генерального Секретаріату народні комісари з Петрограда просто зігнували. Логіка фактів їх не влаштовувала, бо гарячково шукався найменший привід, аби розпочати агресію проти України.

Нині парламент Росії чинить практично те саме – формулює надумані претензії до України щодо правового статусу Криму в демагогічній і лицемірній заяві від 22 травня цього року до Верховної Ради України. З червня український парламент дав вичерпну відповідь (як колись Генеральний Секретаріат) на цей фактично «ультиматум-92»:

«При повній відсутності формально-юридичних підстав для перегляду питання про правовий статус Криму Верховна Рада Російської Федерації вдалася до недружнього акту по відношенню до України, виходячи із суто політичних міркувань... Російський парламент, не питаючи народ України, сам вирішив, що відповідає, а що не відповідає інтересам народу України й інших народів... Розгляд парламентом Росії питання, яке зачіпає проблему правового статусу Криму, є прямим втручанням у внутрішні справи України, які входять до внутрішньої компетенції України... Тому дії парламенту Росії не можна оцінити інакше, як спробу політичного тиску і акт політичного шантажу стосовно України... Верховна Рада України беззастережно відкидає спроби парламенту Росії проводити політику стосовно України з позицій великодержавного шовінізму, виходячи з «права сильного» чи права «старшого брата» [22].

75 років тому, відповідаючи на ультиматум Петрограда, Генеральний Секретаріат Центральної Ради оперував схожими аргументами:

«Генеральный Секретариат решительно отвергает всякие попытки вмешательства Народных Комиссаров в дело устроения государственной и политической жизни в Народной Украинской Республике... Центральной Радой не удовлетворены ве-

ликороссийские элементы черносотенного, кадетского и большевистского направления, которым, вероятно, более желателен был бы иной национальный состав Рады, но Генеральный Секретариат предоставляет полную возможность указанным элементам выехать из территории Украины в Великобританию, где их национальное чувство будет удовлетворено...» [23].

Про причини появи горезвісного ультиматуму Леніна-Троцького писала «Козацька думка» так: «Захвативши в Великобритании власть, большевики, будучи по своим убеждениям ярыми центристами, самодержавниками, не могут спокойно дивиться на национальное самовыявление украинского народа, на широкое народоуправство, на фактическое будівництво в Росії федеративного ладу. Вызначаючи на словах, «что каждый народ имеет право на самоопределение, вплоть до полного отделения», вони не можуть допустити існування Уряду України, який би не підчинявся владі «Народних Комісарів» [24].

Сьогодні перший заступник голови Верховної Ради України В. В. Дурдинець змушений говорити практично те саме, оперувати тією ж термінологією та аргументами:

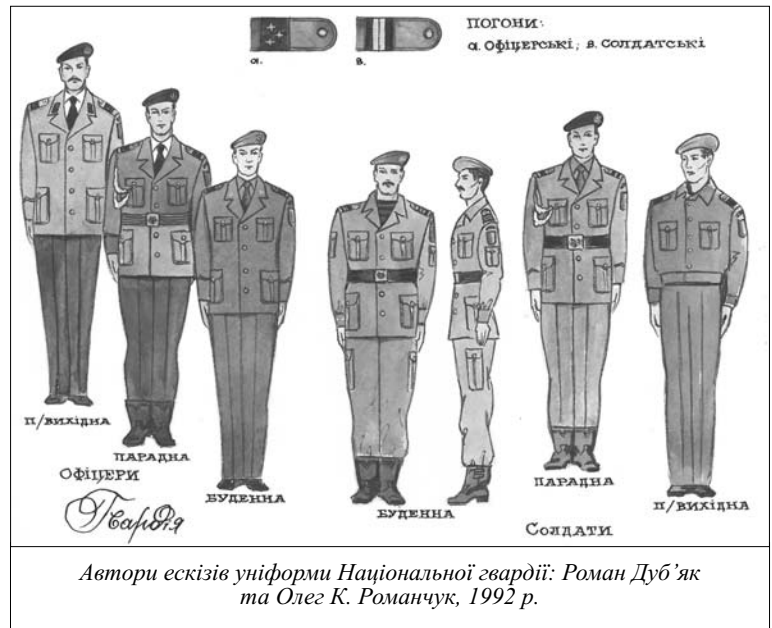
«Про яку співдружність незалежних держав може йти мова, коли когось силоміць намагаються прив'язати до СНД, беззермонно натягаючи, що в разі відмови можуть бути переглянуті кордони?.. Прикро говорити, але всі факти свідчать про те, що рішення парламенту Росії – не помилка або недогляд, а цілеспрямована акція проти нашого суверенітету, проти нашої молоді держави» [25].

Ніби й нічого не змінилося за 75 років, ті ж причини напруження в українсько-російських стосунках, що й тоді, в далекому 1917-му. І знову міністр закордонних справ України А. М. Зленко змушений нагадувати:

«Причина ж, на нашу думку, полягає у послідовному небажанні деяких політичних сил і окремих членів керівництва Російської Федерації визнати політичну реальність – існування незалежної держави – України, будувати відносини з нею на партнерських засадах, на принципах поваги суверенітету, невтручання у внутрішні справи, взаємної вигоди, одним словом, на рівноправ'ї суверенних сусідніх держав. Скажу інакше: не було б Постанови Верховної Ради Росії по Криму – була б по чомусь іншому» [26].

Тоді, на початку 1918 року, не маючи власних збройних сил, Центральна Рада не змогла встояти проти агресії північного сусіда.

Нині ситуація, звичайно, інакша. «Специалисты правительственного аппарата Российской Федерации не исключают вероятности экономической войны между Россией и Украиной» [27]. Чи тільки цим і обійдеться?

Недалекоглядне рішення парламенту Росії про долю Криму, прийняте під тиском націонал-патріотів, може виявитись міною сповільненої дії. І підтвердженням цього можуть служити провокаційні заяви депутата Кримської Верховної Ради Олександра Круглова: «І якщо українське керівництво у своїй засліпленій впертості справді перетворить Україну в самостійну іноземну державу і виведе її із СНД, Росія неодмінно все це собі поверне» [28]. Цей же Круглов у газеті Верховної Ради Криму «Кримские новости» марить про те, що Росія поверне собі не тільки Крим, але й «одеські, миколаївські, херсонські, криворізькі, харківські та інші землі і багато іншого, що споконвіку належало їй» [29].

Тільки цікаво: де шукатиме собі ландскнехтів наша північна сусідка? Російська армія значною мірою свої перемоги завдячує саме служакам-українцям, які «не жалея живота свого» примножували велич і могутність імперії Петра Першого та імперії большевицької на біду і руйну України.

«Юноши из Украины составляют основу нашей армии, — констатував маршал Моїсєєв у грудні 1990 року на сесії українського парламенту. — Им прежде всего доверяем сложнейшую боевую технику, которая принадлежит к стратегическим ядерным силам. Значительную часть офицерского корпуса составляют также украинцы, поскольку характеру этого народа присущи такие черты, как честность, ответственность, талантливость, хозяйственность, доброта, забота о людях. В трудную минуту на них можно всегда положиться» [30].

І тут мимоволі спадає на гадку вельми промовистий історичний факт. «У протилежність до повного занархизування російських військових об'єднань (ідеться про 1917 рік. — О. Р.), у стяхах, які склалися з українців, панував лад і порядок. Усі накази військової влади, наскільки їх одобрив Український Військовий Генеральний Комітет чи комітети на місцях, виконувалося без спротиву. І коли російські похідні сотні розбігались, українські приходять у півтора раза збільшеними, бо по дорозі до них приєднуються добровольці, які хочуть служити рідному краю та які ще не заражені большевизмом» [31]. На жаль, як ми знаємо, цей ентузіазм фактично сформованого українського війська так і не було використано. Воно було легко-важно демобілізоване непродуманим рішенням лідерів Центральної Ради.

«Головне, річ не в тім, що нам потрібна армія, — бо це розуміють усі, — а в тім, як нам створити таку армію, яка б захищала нашу державу, а не руйнувала її; була її опорою, а не найбільшою для неї небезпекою», — цілком слушно писав В'ячеслав Липинський [32]. Треба чітко усвідомити: основною ланкою сучасного війська є не спеціаліст із карате, не безправний вояка, спроможний засвоювати неякісну їжу і, підкоряючись параграфам статуту, «стойко переносити все тяготи і лішення військової служби», не відмінник політичної підготовки советського штабу, а високоточні електронні прилади, якісна і справна техніка, надійні засоби зв'язку і, звісна річ, психологічно та ідеологічно вишколені українські парубки, фізично здорові, готові будь-якої миті до захисту Української держави.

Разом з тим розвиток зброї робить професійну армію стратегічно, тактично й економічно доцільнішою, ніж армія, що побудована на загальній військовій повинності. Якщо хтось сподівається, що армія буде сильною лише духом, переконаннями, ідеологічною підготовкою, то він глибоко помиляється. В епоху, коли існують ракети ручного наведення, коли один піхотинець може вивести з ладу батальйон танків, таке спиритуалістичне поняття, як «дух», має мізерне значення порівняно з якістю зброї. Якщо ж процеси гуманізації людського суспільства і далі відставатимуть, то країни немилуче прийдуть до створення професійних армій. А це означає, що появиться каста військових, інтереси якої будуть егоїстичними. Вона (каста) в певній ситуації не візьме до уваги інтереси й цілі політиків. Тривожні симптоми неблагополуччя в армії, підпорядкованій СНД, уже ширяться. Ось як міркує якийсь генерал Філатов:

«Армия долго смотрела на весь этот бардак и надеялась, что премьеры наведут порядок. А они лишь разваливали. И армейцы, я так думаю, сегодня поняли, что они не глупее премьеров. Сегодня начальник финансового управления может стать лучшим министром финансов, а начальник тыла Вооруженных Сил — лучшим премьер-министром... В армии — прекрасные специалисты, за плечами которых Академия Генерального штаба. И, уверяю вас, без крови и насилия, строго по распорядку пойдут по железным дорогам поезда и будут восстановлены нормальные народнохозяйственные связи, чтобы люди смогли спокойно вздохнуть и не голодать» [33].

Як бачимо, проект «обустротйства» СНД уже визрів у генеральських головах.

«Правые силы резко повысили свою активность, откровенно ведут курс на дестабилизацию обстановки и не скрывают намерений свергнуть демократическую власть, — змушений визнати політолог Олексій Ківа. — <...> Русский национальный собор изучает возможность отстранения от власти «псевдодемократов» во имя «спасения Отечества»... Одним словом, намечается программа политического переворота... Имеет место и резкое усиление русского национализма» [34].

Голова «Русского национального собора» генерал-майор КГБ у відставці Олександр Стерлігов на з'їзді організації та рухів відродження слов'янських народів, що відбувся наприкінці травня поточного року у Волгограді, заявив, що «идет наглый обман народа, правительство служит интересам израильского капитала» [35]. Щоб протистояти цьому, генерал-майор закликав діяти, створювати осередки на підприємствах і в установах. Оплесками були зустрінуті виступи, в яких ішлося про те, що, мовляв, з допомогою антиросійського уряду йде руйнування економіки і знищення російської культури.

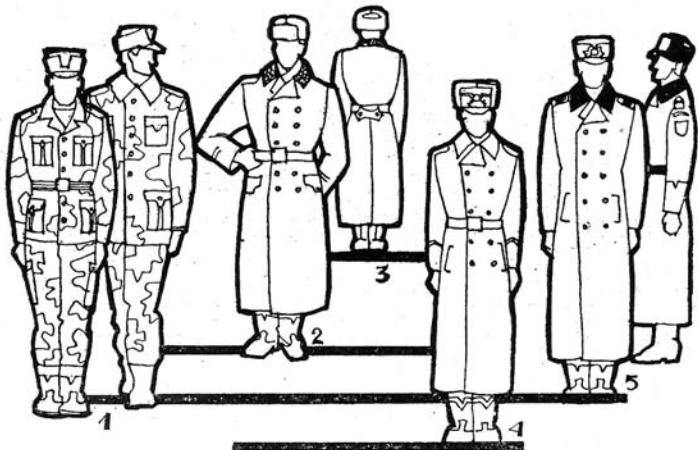
«Веймарська Росія», як нині на Заході називають Російську Федерацію, породила не тільки жириновських, макашових, васильєвих і невзорових, але й РНС («Русский национальный собор») — украї заідеологізовану політичну організацію із жорсткою та дїздатною структурою, а також РНЕ («Русское национальное единство») — воєнізоване угруповання, яке встановлює прямі контакти із закордонними націоналістичними організаціями в Німеччині, Югославії, Франції [36].

«Росіяни бояться, — пише відомий український історик Ярослав Дашкевич. — Боятися політичного безладдя. «Що це за керівництво, де кожен говорить щось інше?» Лякає їх пияцтво Єльцина, якого під час чергового запою може за всіма конституційними правилами усунути віце-президент, Герой

УНІФОРМА ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

16 листопада 1991 року редакція газети Верховної Ради України «Голос України» та Міністерство оборони України оголосили конкурс «Військова форма та знаки розрізнення для Збройних Сил України». Пропонуємо увазі читачів «Діла» кілька

зразків військового однострою, розроблених львівським художником Романом Дуб'яком і письменником Олегом Романчуком спеціально для цього конкурсу. Цікаво, хто взяметься за пошиття уніформи для нашого національного війська? Можливо, вітчизняні бізнесмени?

1. Польова форма одягу. 2—3. Парадна і буденна зимова офіцерська форма. 4. Зимовий солдатський одяг. 5. Зимовий одяг гвардійця.

Автори ескізів: Роман Дуб'як та Олег К. Романчук, 1992 р.

Советського Союзу Рудкої. Бо яструби вуться до влади. Вони можуть викликати збройний конфлікт з Україною та модифікувати заклик: «Бей хахлов – спасай Расюю!». Середні прошарки у Москві конфлікту з Україною не бажають, але в глухій провінції злоба до України страшна» [37].

Сергій Новиков у своїй статті, опублікованій у «Московських новостях», аналізуючи перспективи російсько-українських стосунків, називає речі своїми іменами:

«Російсько-українські стосунки практично з перших днів формування СНГ отличались значительным конфликтным потенциалом, несмотря на то, что само Беловежское соглашение было подписано с целью не допустить «ухода» Украины. И вот теперь Москва, похоже, смирилась с потерей Украины для СНГ и, возможно, даже видит в этом позитивные аспекты. <...> Сегодня в российских верхах открыто говорят об ущербе, который наносит политика Киева безопасности Российской Федерации, угрозе российским геополитическим интересам.<...> Россия не может не замечать, к примеру, его влияния на Беларусь, которая все более дистанцируется от СНГ и России. Все это дает основания говорить о том, что власти Украины готовы реализовать концепцию «Черноморско-Балтийской федерации», которая должна уравновесить Россию.<...> Как считает представитель Контрольного управления администрации Президента России, Киев стимулирует сепаратистские тенденции внутри Российской Федерации, устанавливая прямые контакты с регионами и республиками, отказавшимися подписать федеративный договор – с Чечней и Татарстаном. Одновременно, разыгрывая «ядерную карту», Киев де-факто лишает Россию статуса единственного правопреемника в данной области... В сфере внешней политики Россия, скорее всего, попытается влиять на общественное мнение Запада, показывая ему нежелательный для мирового сообщества характер внешнеполитических акций Киева.<...> Не случайно формируемые в рамках Министерства безопасности России разведывательные службы, по нашим данным, не исключают, что Украина станет главным объектом их внимания» [38].

З цього приводу видаються цікавими міркування Леоніда Млечина з «Нового времени»: «Призрак мощной украинской разведки, которая будет искать помощи и сочувствия у российских граждан украинского происхождения, витает над контрразведкой. Зато у российской разведки возможности не меньше» [39].

Інакше кажучи, крім творення надійних національних Збройних Сил, Україна мусить приділити пильну увагу до тих процесів, які нині відбуваються у Службі безпеки республіки. Приміром, як цілком справедливо пише вже згаданий Леонід Млечин, «в министерстве безопасности России боятся, что бывшие сотрудники центрального и московского аппарата КГБ СССР, вернувшись в республику, через какое-то время попытаются перевербовать свою старую агентуру...».

Станеться це, очевидно, не скоро. Як повідомив Сергій Цікора [40], «решение России создать государственные границы с Украиной... пока в Киеве отказываются комментировать.<...> Этот шаг России для руководства погранвойсками Украины оказался полнейшей неожиданностью». Неважко здогадатись чому. Адже, за свідченням заступника керівника російської служби зовнішньої розвідки генерал-лейтенанта В'ячеслава Трубникова, «правительства всех стран СНГ пользуются услугами русской разведки... часть сотрудников внешней разведки России уже получила приглашение работать в аналогичных структурах других стран, в частности, Украины» [41]. Про російську резидентуру на території колишніх республік колишнього ССРСР, котрі не ввійшли до складу СНД, В'ячеслав Трубников нічого не сказав...

Важко повірити в те, що співробітники СБ, присягнувши на вірність Україні, усі, як один, кинуться захищати її від підступних дій недоброзичливців. Та ж Москва не приховує свого бажання встановити реальний контроль над деякими ключовими сферами економіки нашої республіки, від яких залежить виживання України як незалежної держави. Насамперед це стосується поставок нафти, відтак інспірування на цій основі загострення економічної ситуації, затим соціальної на-

пруженості. Все це, зрозуміла річ, буде негайно використано, щоб продемонструвати Києву свою силу, вдатися до бруталного диктату.

«Эта страна может жить только при экстремальных ситуациях: от диктатуры к анархии и снова назад к диктатуре. Никто не может сказать: кто придет после Ельцина. Но в одном я уверен: это будет диктатор», – так змалював майбутнє Росії в інтерв'ю журналові «Штерн» колишній начальник 1-го Головного управління КГБ ССРСР Леонід Шебаршин [42].

Чотири десятиліття тому Ярослав Стецько у статті «Дві революції» писав: «Коли впаде червона Москва, на Україну сунуть нова «демократична» чи якась інша НТС-Росія. Її перемогти можна лише армією». І на те, як мовиться, нема ради.

Трохи раніше колишній головнокомандувач збройних сил півдня Росії генерал-лейтенант Антон Денікін напрочуд точно й концентровано сформулював політичне кредо Москви стосовно Києва: «Никогда, конечно, никогда никакая Россия, авторитарная или демократическая, республиканская или монархическая, не допустит отторжения Украины» [43].

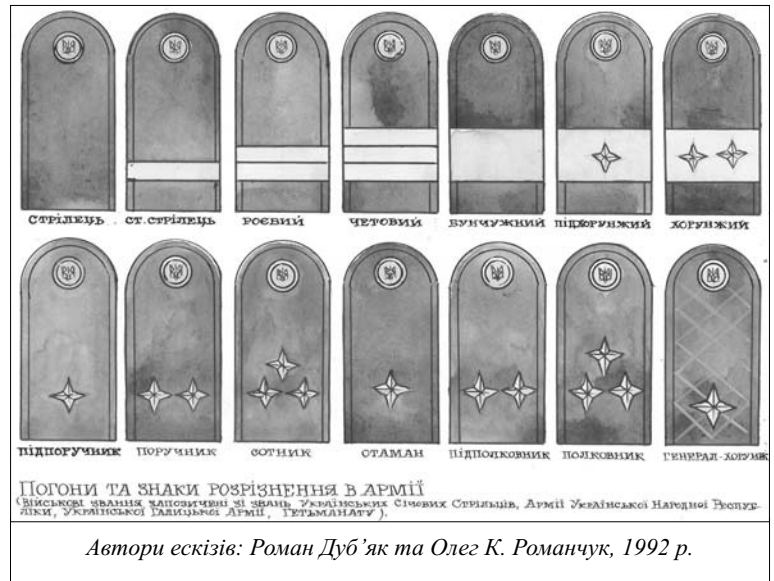
Відтоді у світі мало що змінилося концептуально. Кожен захищає власні інтереси. Натомість абстрактні Добро і Справедливість продовжують бовваніти ген-ген за видноколом несправджених мрій...

26 листопада 1920 року командири частин Окремої кінної дивізії на чолі з генерал-хорунжим О. Омеляновичем-Павленком склали меморандум Командувачу Армії УНР. Була в цьому меморандумі і така рекомендація:

«Бачачи повне небажання Великих Держав рахуватися з сучасними представниками України, ми пояснюємо це тим, що репрезентували і репрезентують Україну, а також керують її справами особи, котрі не мають імені в дипломатичних кругах і не мають достаточного досвіду та освіти для керування Державою, через те треба простягнути руку державним українським елементам, котрі емігрували в свій час за кордон, і прийняти їх до спільної праці, не рахуючись з їх правими переконаннями, пам'ятаючи, що на черзі – питання боротьби за державність України, а не за проведення в життя політичних ідей. Це бажання не повинно толковатися як усунення від державної праці державних, але демократичних елементів» [44].

Добрі рекомендації. І сьогодні можна скористатися ними. Як і багатьма іншими, все ще схованими в анналах історії порадами. Ось що, приміром, писав ад'ютант Симона Петлюри полковник Олександр Доценко, розмірковуючи над причинами катастрофи УНР:

«Причин можна назвати багато, але всі вони є результатом одної головної причини: історія поклала на плечі українського народу і його відповідальних людей тяжкий тягар боротьби за визволення нації, за самостійну державу при невідготовлено-

Автори ескізів: Роман Дуб'як та Олег К. Романчук, 1992 р.

сті народу, його духовних проводирів до відповідного вшанування ознак національно-державних, до роботи державної, до обов'язків перед державою, – при бракуванні у всіх провідній політичній лінії у всі часи і при всяких обставинах, як також з другого боку – повстання Самостійної України найшло на цей час невідповідно до цього Європу – цілий світ. Бо з повстанням Самостійної України треба було перемальовувати карту Європи і внести багато коректив, зруйнувавши дотепершню устої політики великих держав, – перемішувалися політичні карти Європи – можливість нових політично-державних угруповань і союзів, а звідти – сфери політичних і економічних впливів – треба було поділити інакше, як вони були досі поділені... Оце була першою причиною усіх причин» [45].

Навряд чи виникне після прочитання цих рядків, писаних старшиною війська УНР, бажання їх коментувати. Думки сформульовані по-військово чітко, однозначно і немов адресовані у день сьогоднішній. Тому і не дають вони мені підстав для надто великого оптимізму щодо оцінки нинішніх державотворчих процесів в Україні...

На екранах телевізорів ми часто спостерігаємо за урочистим церемоніалом зустрічі високих урядових осіб, у якому беруть участь чи то французькі, чи то італійські, чи то іспанські вояки, вбрані у пишні старовинні однострої; з цікавістю приглядаємось до яскравих мундирів королівських гвардійців, що хвацько марширують площею перед Букінгемським палацом у Лондоні... І щоразу перед нашими очима немовби проступає не завжди вловимий, але постійно існуючий зв'язок між днем сьогоднішнім і давноминулим. І цей зв'язок свято бережуть наші західні сусіди, тим самим демонструючи всьому світові не лише повагу до власної історії, але й виявляючи у такий спосіб міру своєї цивілізованості.

Віднедавна і в Україні дедалі частіше відбуваються урочисті церемоніали зустрічей високих іноземних гостей. Так, у Маріїнському палаці перед тим, як закордонні послани почнуть вручати свої вірчі грамоти Президентіві України, повноважних дипломатичних емісарів зустрічає добре вишколена почесна варта вояків Київського гарнізону, одягнених в однострій армії неіснуючого СРСР. Із змішаним почуттям дивися на цих солдатів із зірками на кашкетах, що марширують під синьо-жовтим прапором. Мимоволі ловиш себе на думці: невже в усій Україні для окремої церемоніальної роти не знайшлося відповідної амуніції – своєрідної візитної картки незалежності держави? Йдеться ж бо не про екіпірування всього так повільно створюваного українського війська, а лише про однострій для кількох десятків хлопців... Це далеко не дрібниця, як декому може видатись на перший погляд.

Отож красива декларація міністра оборони України генерал-полковника Костянтина Морозова залишається тільки красивою декларацією: «Стою перед вами (перед присутніми на банкеті в Нью-Йорку. – О. Р.) не зовсім в українській уні-

формі. Вона не та, що була, й не зовсім наша. Гербів імперії нема. На гудзиках є тризуб, який не тільки пришитий до уніформи, але й прикутий до серця» [46]. Сказано, напевно, щиро, від душі. Але в цьому контексті надто оптимістично звучать слова голови комісії у закордонних справах Верховної Ради України Дмитра Павличка, мовляв, це чудо, що Україна зуміла перетворити окупаційну армію у визвольну армію, і сили реакції – в сили демократії і свободи. Бажане приймається за дійсне. Тільки й усього.

Бо результати проведеної Спілкою офіцерів України перевірки частин українських Збройних Сил невтішні: немає жодної військової частини, яка була б хоч би на 80 процентів боєздатною [47].

«Не перебільшу, коли скажу – йде прямий саботаж в побудові Збройних Сил України – і зсередини, і ззовні, з Росії, «от наших братьев», – з болем констатує майор, командир батальйону «спецназу» Герой Советського Союзу Ярослав Горшко [48].

Більш ніж скептично оцінює роботу Служби безпеки України Колегія Генеральної прокуратури. На думку генерального прокурора України Віктора Шишкіна, органи безпеки практично не контролюють внутрішню ситуацію в республіці. Не кажучи вже про зовнішню діяльність [49].

Тим часом, як вважає міністр закордонних справ Росії Андрій Козирев, «антидемократический переворот сегодня – это реальная угроза, которая может осуществиться либо в форме «очередного съезда КПСС», либо путем аппаратного переворота». Такої ж думки і колишній віце-прем'єр Росії, колишній держрадник Сергій Шахрай: «В нашей стране (Росії. – О. Р.) очень велика угроза национал-патриотизма, фашизма, если хотите».

Отже, справа далеко не в присязі на вірність Україні. Урочиста присяга на вірність Україні, на жаль, ще не гарантія незалежності посттоталітарної території, що урочисто проголосила себе державою. Справжнього спинного хребта – війська, кажучи словами В'ячеслава Липинського, Україна ще не має. І невідомо, коли матиме, якщо такими темпами творитимуться національні Збройні Сили. І Ярослав Дашкевич ще довго матиме всі підстави для своїх поважних сумнівів: «Це міф, що Україна виграла війну за незалежність. Вона її програла так, як програє її далі – без жодного пострілу – новостворювана українська армія» [50].

Для сучасних наших політиків і старшин, які займаються розбудовою українського війська, можуть стати у пригоді міркування генерал-хорунжого В. Сальського, виголошені ним у промові «Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому» на урочистій Академії у Варшаві з нагоди 10-ї річниці започаткування армії УНР:

«Головними діючими чинниками в цьому русі (рух у напрямі організації національних частин. – О. Р.) були: переважно український інтелігент у формі прапорщика, щонайбільше – штабс-капітана, і український селянин у формі козака, підстаршини. Бракувало їм спеціальних знань і досвіду, що потрібний для організаторів війська, але зате у них було глибоке національне почуття, великий ентузіазм, запал і безмежна ініціатива. Це все було головним фактором, двигуном у процесі творення національної армії. <...> Наша військова будівля за часів Центральної Ради мала дефекти, властиві всякій молодій організації, але під впливом згаданого національного моменту вона все ширилась, удосконалювалась. Створилася ціла низка відділів, що героїчно билися на північно-східному фронті. У військову організаційну роботу ввійшли фахові сили, належно підібрані, і можна було сподіватися відповідних наслідків, коли б події розвивались нормально».

Але приходить Гетьманат – влада, накинуто Україні чужим багнетом, влада, чужа українському народові по своїм національно-політичним тенденціям. Це був страчений час у процесі творення нашої армії, він був неначе перервою в цьому процесі. Під гаслом: «геть ділетанта» (себто того патріота-ентузіаста), «хай живе фаховець» (хоч би й росіянин – було видано про це спеціального наказу), сталося те, що все в армії переважно було обсаджено росіянами, людьми, яким не тільки українська ідея була чужою, але які до неї ставились во-

роже. Фактично, під формою української армії творилася білогвардійська російська армія. Це я категорично стверджую на підставі особистих вражень та спостережень і для ілюстрації нагадаю цинічну промову тодішнього начальника Генерального Штабу. Він сказав: «Настав час скинути маску і прилюдно сказати, що ми працювали, працюємо і будемо працювати на велику Росію» (виділення моє. – О. Р.).

Надзвичайно цікаво, що за часів Гетьманату було опрацьовано дуже докладні плани організації, штати і т. ін., бездоганні з боку фахового, було навіть зібрано кадри восьми корпусів, але все це лишилося мертвим на папері, без здійснення. Не було духу животворчого, було усунуто рушійну внутрішню силу – момент національний.

Процес творення армії, зокрема національної армії, є справою не тільки матеріального порядку, а ще й морального, ідеологічного. А та ідеологія, якою були просякнуті творці армії, далеко не відповідає настроям і бажанням українського народу».

Нинішня пацифістська позиція України може призвести (як і в 1918 році) до вельми драматичних наслідків. Адже неозброєним оком видно, як під імперські знамена потяглися, здавалось би, кращі представники російської демократичної інтелігенції. І не з доброго дива міністр закордонних справ Росії Андрій Козирев змушений констатувати: «То, что происходит сейчас у нас (в Росії. – О. Р.), – похоже на 1933 год в Германии, когда часть демократов стала переходить на националистические позиции...».

Ще різкіший у своїх оцінках Леонід Радзіховський: «Сверхагрессивность НацРоссии очевидна. Она явно провоцирует насилие, разжигает абсолютно дикие инстинкты. НацРоссия собирает под свои знамена люмпенов (хотя не брезгует и научными сотрудниками)... Российским национал-патриотам хотелось бы иметь свой «русский Карабах» (згадаймо гасла біля Білого дому в Москві: «Ельцин, заставь хохлов накормить Россию!»). Тогда во всем – в бездарном ведении войны, в нерешительности, в авантюризме, в неорганизованности и т. д. и т. п. – можно будет обвинить «правительство национального предательства» [51].

Начальник штабу Чорноморського флоту віце-адмірал Георгій Гуринов на прес-конференції, що відбулася 21 липня в Одесі, назвав складання присяги на вірність народові України злочином [52].

Дуже хотілось би, щоб нарешті почули в Москві заяву Міністра оборони України К. Морозова з приводу ситуації, що склалась нині на Чорному морі: «Міністерство оборони України заявляє рішучий протест у зв'язку з діями командування Чорноморського флоту і вимагає негайно припинити неправні дії щодо громадян України, які проходять військову службу у портах Чорноморського флоту, тобто у своїй державі. <...> Міністерство оборони України закликає російську делегацію на переговорах про долю Чорноморського флоту... переглянути свої позиції, відмовитися від амбіцій, щоб не допустити подальшого нагнітання обстановки на флоті і можливих негативних наслідків».

Олег К. РОМАНЧУК

Вперше надруковано в газеті «Молода Галичина», згодом у журналі «Сучасність» № 11, 1992.

Література

1. Известия. – 1992. – 28 марта.
2. Известия. – 1992. – 15 апреля.
3. Шлях перемоги. – 1992. – 17 травня. (Мюнхен).
4. Известия. – 1992. – 18 мая.
5. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. – Львів, 1928.
6. Думін О. Історія легіону УСС 1914–1918.– Львів, 1936. – С.210.
7. Конференція Українських Націоналістів. Вибрані матеріали. – К., 1992.–С.13–16.
8. Русское слово. – 1917. – 4 июля.
9. Независимая газета. – 1991. – 24 октября.; Вечірній Ки-

- їв. – 1991. – 21 жовтня.; Московские новости. – 1991. – № 42.; Молодь України. – 1991. – 29 жовтня.
10. Известия. – 1991. – 25 октября.
11. Московские новости. – 1991. – 22 декабря.
12. Известия. – 1991. – 31 декабря.
13. Известия. – 1992. – 20 февраля.
14. Известия. – 1992. – 27 мая.
15. Московские новости. – 1992. – № 17.
16. Известия. – 1992. – 11 января.
17. Собеседник. – 1992. – № 22.
18. Известия. – 1992. – 6 июля.
19. Известия. – 1992. – 27 мая.
20. Известия. – 1992. – 25 мая.
21. Романчук О. Ультиматум. – К., 1990. – С. 19.
22. За вільну Україну. – 1992. – 5 червня.
23. Романчук О. Ультиматум. – К., 1990. – С. 19.
24. Козацька думка. – 1917. – 1 грудня.
25. За вільну Україну. – 1992. – 6 червня.
26. Там само.
27. Московские новости. – 1992. – № 22.
28. Слава Севастополя. – 1992. – 18 апреля.
29. Крымские известия. – 1992. – 27 мая.
30. За вільну Україну. – 1991. – 24 травня.
31. Думін О. Історія легіону УСС 1914–1918.–Львів, 1936.– С.209.
32. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. – Львів, 1928.– С.3.
33. Известия. – 1992. – 6 февраля.
34. Известия. – 1992. – 17 июня.
35. Известия. – 1992. – 25 мая.
36. Комсомольская правда. – 1992. – 12 июня.
37. Шлях перемоги. – 1992. – 17 травня. (Мюнхен).
38. Московские новости. – 1992. – № 22. – С. 6 – 7.
39. Новое время. – 1992. – № 21. – С. 43.
40. Известия. – 1992. – 8 июня.
41. Комсомольская правда. – 1992. – 29 мая.
42. Известия. – 1992. – 29 мая.
43. Деникин А. И., фон Лампе А. А. Трагедия белой армии. – М., 1991. – С.10.
44. ЦДІА України у Львові. Ф. № 581, оп. № 1, спр. № 41, арк. 4.
45. Доценко О. Літопис Української Революції.–Київ–Львів, 1923.–Т.2. – Кн.4.–С. 362.
46. Шлях перемоги. – 1992. – 17 травня. (Мюнхен).
47. Комсомольская правда. – 1992. – 26 июня.
48. Тернопіль вечірній. – 1992. – 20 червня.
49. Независимость. – 1992. – 5 июня.
50. Ратуша. – 1992. – 7 березня. (Львів).
51. Московские новости. – 1992. – 19 июля.
52. Голос України. – 1992. – 24 липня.

Український танк «Оплот»